

ствие на его становление как личности и на его восприятие окружающей среды.

Художественный образ, отражая характерные черты действительности, вызывает в читателе представления о конечном, «полножизненном» богатстве явлений.

Восприятие художественного образа влечёт за собой расширение человеческого опыта. Это расширение охватывает сферу прошлого, настоящего и будущего, таким образом жизненный опыт человека не только расширяется, но обогащается и углубляется. Ведь искусство (литература, живопись, театр, кино и так далее) позволяет прожить множество жизней в течение одной личной жизни. Побывать в разных эпохах, попробовать себя во многих героях, продумать и прочувствовать поведение и жизненные ситуации сотен и сотен людей.

«Суггестивность образов искусства, их эвристический потенциал, привлекательность, коммуникативность – всё это развивает человеческие чувства, насыщает духовный мир человека, и, следовательно, способствует развитию эстетической, художественной и нравственной культуры человека и социума» [6, с. 132].

Таким образом, транслируя агрессивные образы искусства, транслируя агрессивный тип культуры, что в свою очередь формирует агрессора или суггестора, и это считается нормой, мотивируя тем, что так делают все.

Всё это привело к реалиям нашего дня: терроризму, расовым и религиозным войнам, экологическому, политическому и демографическому кризисам. Сейчас перед современным обществом стоит проблема дальнейшего существования, как жить человечеству дальше. Сможем ли мы, наконец, отойти от агрессивной «цивилизации каннибалов» в сторону построения ноосферы? Одним их шажков в сторону спасения – это прекращение насаждения и культивирования агрессивных типов личности через художественный образ посредством массовых видов искусства.

Обогащение и возвышение человеческого сознания и эмоциональной сферы человека – одна из сторон создания неагрессивного общества. И прямое отношение ко всему этому имеет работа художественного образа в сознании и подсознании людей, а значит и в историческом процессе, изменении личностной структуры общества.

Из всего этого можно сделать следующий вывод. Распространение агрессивных художественных образов, тиражирование их в искусстве, в особенности в таких массовых, на данный момент, видах как кино и литература, мы сами создаём агрессивный тип культуры. На основе этой культурной традиции, на основе современных житейских и духовных ценностей, мы формируем и воспитываем поколение людей, которое в свою очередь передаст свой жизненный опыт, накопленный, в том числе и на основе искусства, художественного образа доминирующего качественно и количественно в современном массовом искусстве. Такова будет наша история, таково будет наше будущее.

Источники и литература

1. Оконская Н. Б. Основы метаантропологии. Человек и мир / Н. Б. Оконская. – М.: Вузовская книга, 2004. – 224 с.
2. Диденко Б. А. Цивилизация каннибалов / Б. А. Диденко. – М.: Китеж, 1996. – 160 с.
3. Аристотель. Сочинения в четырёх томах. Т. 2. / Аристотель. – М.: Мысль, 1987. – 685 с.
4. Каган М. С. Эстетика как философская наука / М. С. Каган. – С-Пб.: Петрополис, 1997. – 544 с.
5. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – Минск: Попурри, 1998. – 671 с.
6. Берестовская Д. С. Культурология / Д. С. Берестовская. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2003. – 392 с.: ил.

Снігірьова Л.М.

ПОНЯТТЯ “СТИХІЯ” (ВОГОНЬ, ВОДА, ЗЕМЛЯ, ПОВІТРЯ)

Всі предмети і явища дійсності мають у мові свої найменування. Слова вказують на реальні предмети, на наше ставлення до них, яке виникло в процесі пізнання оточуючого нас світу. Цей зв'язок слова з явищами реальної дійсності носить нелінгвістичний характер, та однак є найважливішим фактором у визнанні природи слова як знакової одиниці. Єдність мови, мислення й мовної свідомості розглядається з семантичної точки зору. Співвідношення мовних значень і позамовних (енциклопедичних) знань тримається на ув'язненні, образах, пам'яті. “Фрагмент буття предметного світу, відбитий в етнічній свідомості, зазначає В.Жайворонок, - потрапляє в аналогічний кругообіг могутності пізнання внутрішньо-аналогічних постійних зв'язків і стає життєвим символом-алегорією, що базується вже на художній експресії смислової перехідності. Зовнішні асоціації реального буття стають для мовця внутрішньою звичаєвою сутністю” [1, с. 109]. У свідомості людей історично закріплюються співвіднесеність слова з певним явищем дійсності, це ми і називаємо лексичним значенням слова. Лексичне значення слова є продуктом мисленнєвої діяльності людини. Людина усвідомлює, порівнює, класифікує, узагальнює інформацію. “Ядром лексичного значення є концептуальне значення (мисленнєве відображення певного явища дійсності, поняття). Концептуальне й конотативне значення є загальноприйнятими, тобто належать мові й зафіксовані в словниках” [2].

Актуальність дослідження: дослідження дає змогу виявити основні закономірності розвитку поняття, упорядкувати філософські поняття слова “стихія”, збагачує мову. Мова як система і слово як елемент цієї системи, в свою чергу, виступають реаліями дійсності, які мають свої прототипи-поняття у людській свідомості. Тому уточнюючи поняття самого слова, даючи йому визначення і вивчаючи його зв'язки з іншими мовними реаліями дійсності – фонемою, морфемою, реченням, текстом, – ми тим самим поглиблюємо знання не лише про мову як людський феномен, як систему знаків, але й про саму дійсність.

Проблемами поняття слова займалися і займаються мовознавці різних країн світу, як то: Ф. де Сос-

сюр, Е.Селір, Л.В.Щерба, О.О.Потебня, В.В.Жайворонок, М.П.Кочерган, О.Ф. Лосев, Н.Г.Гольцова, А.В.Смирнов та ін.

Мета статті: з'ясувати особливості формування і розвиток поняття “стихія”.

Для реалізації поставленої мети необхідно виконати завдання: визначити що таке “поняття”, прослідкувати розвиток філософського поняття “стихія”, походження слова, виявити синоніми, визначити складові цього слова.

У філософському енциклопедичному словнику поняття подане як “одна із логічних форм свідомості на противагу думки та висновку, які складаються з поняття” [3, с.354]. Проводиться межа між поняттями, якими ми користуємося у повсякденному житті, і поняттями логіки. Відмічається, що у свідомості народу або окремої людини поняття утворюються не шляхом сприйняття і об'єднання в понятті властивих груп предметів однакових ознак, а завдяки тому, що спочатку сприймаються і переробляються в понятті суттєві властивості речей і що ці небагаті, широкі, але нечіткі поняття лише поступово починають поділятися на багаточисленні, вузькі й різко розмежовані поняття. “Поняття є відображенням дійсності. Однак не всяке відображення дійсності є поняттям про неї. Поняття є також відображенням дійсності, яке є разом із тим і аналізом, формулюванням її найбільш загальних сторін на основі визначення суттєвого в ній від несуттєвого. ...всяке філософське поняття містить у собі активний принцип орієнтації у безкрайній дійсності та розуміння, співвідношень які панують у ній. Однак із філософської точки зору найбільш суттєвим є те поняття, що здатне зворотньо впливати на дійсність, що породжує її, її перероблювати й удосконалювати” [4]. Основна логічна функція поняття полягає у відношенні спільного, яке досягається відокремленням від усіх особливостей окремих предметів даного класу. Поняття зв'язують слова з предметами, що дає можливість встановити точне значення слів і оперувати ними у процесі мислення. Кожна наука оперує певними поняттями, в них концентруються наукові знання. Утворення поняття – це складний процес, де застосовується як порівняння, аналіз, синтез, абстрагування, ідеалізація, узагальнення та висновок. Загальне існує тільки в окремому, бо на основі спільного поняття класу стає можливим виділення й пізнання особливих груп (видів) предметів, а також окремих предметів цього класу. У логіці слово поняття – це думка, яка узагальнює й виділяє предмети окремого класу за спільними специфічними для них ознаками. Поняття – спільне ім'я, яке має відносно ясний і стійкий зміст, порівняно чіткий окреслений обсяг. Виклад сучасної логіки починається з логіки висловів, яка лежить у фундаменті всіх інших логічних систем і в якій простий вислів не поділяється на частини. Обидві науки вкладають у поняття однакове значення, хоча підходять до нього з різних боків. Людська пам'ять видає об'єкт у тому вигляді, в якому об'єкт був сприйнятий свідомістю. Мета даної науки у правильному визначенні того поняття, яке складає предмет її. З терміном поняття пов'язана боротьба напрямків номіналістичного й реалістичного, яка, у різних відомітих, проходить через усю історію філософії. Перший напрямок відокремлює поняття з предметом, а другий, навпаки, ототожнює поняття із самим предметом і бачить у розвитку поняття розвиток предметного миру. Деякі поняття підкоряються одному, вони взаємно перехрещуються, мається на увазі як об'єм так і зміст їх. “Поняття – результат узагальнення й виділення предметів, явищ якогось класу за певними спільними і в сукупності специфічними для них ознаками” [2]. Необхідно розрізняти побутові й наукові (змістові) поняття. Відмінність між цими поняттями фіксують тлумачні й енциклопедичні словники. Отже, поняття – це відбиток у свідомості людини загальних і суттєвих ознак явищ дійсності, уявлення про їх властивості. Такими ознаками можуть бути форма предмета, його функція, колір, розмір, подібність чи відмінність з іншим предметом і т. д. Поняття є результатом узагальнення маси одиничних явищ, у процесі якого людина відволікається від неіснуючих ознак, зосереджуючись на головних, основних. Поняття формується й закріплюється в нашій свідомості за допомогою слів. Зв'язок слів із поняттям робить слово знаряддям людського мислення.

Розглянути розвиток поняття “стихія”, якого йому надавали значення у давні віки і в новий час. Слово “стихія” походить від грецького слова *stoicheion*, що за етимологічним словником М.Фасмера, в перекладі означає ‘першооснова’, ‘початок’, ‘елемент’, там же він подає др.-рус. слово “стихія” і слово “стихиї-є”, ст.-слов. “стѣхиї-а” [5]. Із давнього часу існує поняття “стихія” (елемент). Вважається, що світ складається з різних стихій – Вогню, Землі, Повітря, Води – які сполучаються між собою в різних пропорціях. Уявлення про існування стихій було широко розповсюджене у Китаї, Індії, Європі. Але де б не виникло вчення про елементи, про первинні стихії, воно виникло не в порядку вторинного або рефлективного пізнання у проробці індивідуальних психічних механізмів, а в порядку безпосередньої споглядальної роботи зі стихіями як із певними символами пізнання. Цікаво, що в цих ученнях елементи стихії виступають і у вигляді символічних термінів.

Почнемо з **індійської** філософської думки. Натурфілософський розвиток індусів глибше заглиблений у контекст ритуалу і міфу. Він проходить довгий і плідний шлях, починаючи з ведійського періоду (1500 – 600 рр. до н. е.), через епічний період (600 р. до н.е. – 200 р. н.е.), в кінці якого оформлюються цілісні філософські системи (даршани), і звершується в епоху сутр і схоластики (з 200 р. н. е.) [6] Обізнаність з матеріалами індійських філософів показує метання давньоіндійської думки в пошуках дійсної (істинної) першооснови цієї єдності. Уже в самій стародавній збірці ритуальних пісень “Ригведеї” знаходимо натурфілософські висновки. Серед багатьох питань про природу, людину та пізнання домінує проблема першопричини, першопочатку буття, за допомогою якого пояснюється походження всіх явищ природи і людини. “Земля, вітер, повітря, води, небесні тіла – все це атман, ця п'ятіречна піснь” [7, с. 78]. “Це – все боги і ці п'ять великих першопочатків: земля, вітер, простір, вода, світло” [7, с. 194]. Слово “стихія” ми не знайдемо у філософів Індії. Воно має іншу назву – першооснова, першопочаток (атман). “...із цього атману виник простір, із простору – вітер, із вітру – вогонь, із вогню – рослини, із рослин – їжа, із їжі – людина” [7, с. 213]. Той чи інший конкретний речовий елемент – бухта, частіше це вода, або сукупність – вода, повітря, земля, вогонь (іноді додається п'ятий - ефір або акаша). “Спочатку цей [світ] був водою. Ця вода створила дійсне, дійсне – це Брахман (Бригад. V. 51). Простір, вітер, світло, вода, земля – всесвітня опора (Мун-

дака II. I. 3) [8, с. 80]. Також можна знайти слово “тіло”, в яке вкладається поняття “стихія”.

“Земля, простір, води, вогонь, вітер, повинні постійно підтримувати тіло; ...

...П’ятирічна суті (дхату): вода, простір, земля, вогонь, повітря.

За своєю природою (свабхава) вони впорядковуються і роз’єднуються за своєю природою.

Простір, вітер, спека, земля, волога –

З’єднання цих п’яти є тіло, воно складне.

Свідомість (джняна), спека, вітер – потрійне сполучення тіл” [8, с. 102]. У древньоіндійській філософії вчення про елементи формувались на відомому ступені споглядального проникнення в суть речей. Людина перестає бачити речі і починає бачити кінцеві елементи, із яких ця річ складається. Саме поняття “стихія” уявляється як результат бачення життя всередині знання, бачення “сутності” всередині знакової системи, від якої у процесі розуміння символів необхідно було відійти; матерія не поділялась на елементи, а в ході пізнання символів, у русі від знання до пізнання виникла матерія і з’явилися елементи як знання матерії. Елементи або стихії з’являються нам як конкретні символи такого стану свідомості, у якому виникає психологічна робота, яка називається матеріальним об’єктом.

Древньокитайська філософія у слово “стихія” вкладає своє поняття. Китайські міфи містять мало матеріалів, які відображають погляди китайців на становлення світу і його взаємодію, взаємозв’язок з людиною. Живе споглядання природних явищ привело стародавніх китайських мислителів до поняття таких взаємозв’язаних між собою першооснов, як “вода”(шуй), “вогонь”(хо), “метал”(цзинь), “земля”(ту), “дерево”(му). Цей набір у китайській традиції має декілька назв. Найбільш розповсюджений “син”. Аналога китайському поняттю “син” у слов’янських мовах немає. Звичайно для його перекладу використовуються терміни, які беруть свій початок від древньогрецької натурфілософії, - або термін “стихія” (від гр. *stoicheion*), або його семантична калька “елемент” (лат. *elementa*). Однак китайські стихії за своєю суттю відрізняються від грецьких. Тому термін “стихія” (“елемент”) відносно до китайського поняття “син” треба вважати не скільки перекладом, скільки спрощеною інтерпретацією. Єремєєв В.Є. у своїй роботі подає такі значення : ‘йти’, ‘діяти’ і под. Стихії називають ще “юнь” – ‘обертання’, що підтверджує їх участь у циклах різних космічних рухів. Така назва, як “цай” – ‘матеріали’, вказує на вживання стихій у практично-господарській діяльності людини. У позначенні стихій як “фу” – ‘склад’, ‘сховища’, “цзе” – підрозділи, “вей” – позиції, робиться акцент на притаманний їм характер класифікаторів, за яким знову ж таки стоїть рух “одного роду”(тун лей) [9]. Те, що кожна стихія є якимось рухом чи дією, можна також бачити в їх описі, який наведений у главі “Хун фань” (“Великий план”) із “Шу цзіна”(“Книга історії”), яка є, мабуть, найпершим із збережених текстів, де говориться про стихії. За словами авторів “Хун фаня”: “Те, що мокре і тече вниз, утворює солоне; те, що горить і піднімається вгору, утворює гірке; те, що піддається згинанню і вирівнюванню, утворює кисле; те, що підкоряється і змінюється, утворює гостре; те, що приймає посів і дає врожай, утворює солодке” [10, с.10] У китайській арифмосеміотиці теорія стихій фігурує під назвою “у син сюе” – ‘вчення про п’ять стихій’. Крім води, вогню, металу, дерева і землі існує ще “зерно”(цзя), а у традиційній медицині до п’яти стихій додається ще одна - повторний вогонь – “вогонь-міністр” (сян хо), який за своїми функціями розглядався як складова частина вогню (первинного) – “вогню-правителя” (цзюнь хо), а за іншими властивостями – як самостійна стихія [9]. Закономірності взаємодійсин стихій давньокитайськими мислителями переносились на символізуючі ними поняття. При цьому дуже часто різниці між формами вогню не враховувались, і тому він міг означати зразу два поняття. Є дублікати і інших стихій, зустрічаються і розбіжності. У деяких випадках стихіям ставилось у відповідність не п’ять, а чотири поняття. При цьому земля не мала корелята. З іншого боку, земля часто означала ієрархічне відмінне поняття. Все це вказує на те, що в теорії стихій з часом накопичувались різні концептуальні нашарування, які були об’єднані в одне ціле. У давньокитайських філософів слово “стихія” має два синоніми. “Першооснова” (початок) – це перший синонім. “Небо утворило п’ять першопочатків, і народ користується ними всіма. Якщо скасувати одне, то життя буде неможливе “Цзочжуань”, 27-й рік правління Сян-гуна” [10, с.10] Другий синонім – це елемент. “П’ять рухаючих початків, інакше п’ять елементів, або п’ять стихій, - це вода, вогонь, дерево, метал і земля. (див. гл. “Великий закон”, “Шан шу”, с. 105 дан. ізд. – 222)” [10, с. 327]. Елемент – це проста якісна стихія. Китайські елементарні стихії характеризуються місцем у космосі і власною якістю. Про це говориться у “Книзі історії”(Шу-цзін), яка, за переказами, була складена і опрацьована самим Конфуцієм (551 – 479 рр. до н. е.): “Перший початок – вода, другий – вогонь, третій – дерево, четвертий – метал і п’ятий – земля. [Постійна природа] воді – бути мокрою і текти вниз; вогню – горіти і підніматися вгору; дереву – [піддаватися] згинанню і виправленню; металу – підкорятися [зовнішньому впливу] і змінюватися; [природа] землі проявляється в тому, що вона приймає посів і дає врожай” [10, с.10] Першооснови виступали як джерело руху у світі. Вода, вогонь, дерево, земля, метал, у свою чергу, вони були ще основою всіх речей і явищ природи. Відношення між першоосновами характеризувалися двома особливостями: взаємопородження і взаємоперекорення. “П’ять стихій – це п’ять органів. Вони породжують один одного, тому необхідно керування. Порушення порядку призводить до хаосу, слідування порядку призводить до спокою (гл. Усін сяншен)” [8, с.241-242]. Набір давньокитайських символів найбільш пристосований для опису циклічних процесів, що проходять у тваринному й рослинному світі. Так, порядок “взаємопородження” стихій – дерево, вогонь, земля, метал, вода – символізує зміну етапів зародження, росту, розквіту, відцвітання, смерті та переходу до наступного зародження. У просторовому відношенні п’ять стихій означали сторони світу і центр. Простір в органічній моделі світу, яку розвивали у стародавньому Китаї, повинно мати властивості, які характерні для біологічних об’єктів. Модель давньокитайських просторових уявлень має декілька прізв’язків, в яких можна знайти аналогії біологічному простору. [11, с.139-148]. У просторовому відношенні п’ять стихій означали чотири сторони світу і центр. Центральною стихією була земля (грунт) співвідносилась з жовтим кольором, південь – стихія вогню – з червоним кольором, північ – стихія води – з чорним кольором, схід – стихія дерева – з зеленим, захід – стихія

металу – з білим кольором. Для древніх китайців весь світ – це великий організм. У цьому світі-організмі людина є одним із елементів. Людина у китайській картині світу здатна до творчості як створенню чогось по-справжньому нового, того, що не зумовлено попереднім моментом. Для нього такий внутрішній системний час світу-організму – це просто спостережливий рух небесних світил, точніше, співвідношення цього руху з своїми психічними і фізіологічними циклами. Він і сам є системою і тому може переживати і усвідомлювати свій внутрішній час, прагнучи за необхідністю узгодити його з часом світу. Спираючись на ідею тотальної динаміки й мінливості всього сутнього, китайці під виглядом його субстратного початку вважали “первісну пневму”(юань ці), а під стихіями розуміли різновиди світового руху.

Найбільш розвинута, багата й диференційована філософія стародавнього світу – **антична** (охоплює період з XII – XI ст. до н.е. по V – VI ст. н. е.) – відома нам, з численних літературних пам’яток. У нашому дослідженні ми торкнемося аналізу міфологічних джерел античного вчення про “елементи-стихії”. Міфологічне минуле не залишається в стихіях якимось випадковим і непомітним моментом. Ми часто бачимо в міфі найвіщий спосіб, який видумала первісна людина для пояснення явищ. Але міф перш за все не пояснення, а прямий і цілком надійний спосіб бачити, розуміти і жити. Для іншого способу не було місця, та існує дуже складна проблема: як взагалі можливе було виникнення такого іншого способу відношення до світу, яким є науково-теоретичне мислення? Таке могло виникнути тільки у міфі – в його формах і на його основі. Для стародавньої людини немає ніякого світу крім світу міфу. Будь-яка річ і будь-яка подія існують або не існують лише в тій мірі, в якій вони знаходять собі місце у світі міфу. Тому і вчення про елементи-стихії, яке було розвинене іонійцями, вилучено ними із міркування над міфічними початками й розвинуто у формі космогонії. У стародавніх системах першовода чи першоволога, завжди лежала на початку всього. Міфічний зміст першоводи ототожнює всі різноманітні води, і спроба сформулювати його робить враження сформувати його наукове узагальнення. Вода, повітря та інші – всі ці початки сплетені своїми коріннями в однотипному космогоністичному міфі. Кожна з цих стихій може претендувати на статус початкової. Крім того, кожна з них реконструює загальну міфологію космологію, найважливіші вузли якої стануть надалі основними предметами-проблемами філософсько-теоретичного мислення. Нам важливо не стільки прослідкувати номінативні міфологічні асоціації кожної із стихій, скільки, скориставшись цим спорідненням міфічних початків, знайти вірну настанову для розуміння їх змісту. Той самий розум вперше формувався в цьому розумному переосмисленні міфу. Міф не тільки давав розуму ідейну перспективу, тобто поняття цілого, – міф задавав основну схему логічної побудови або основний змістовний матеріал. Філософи спрямовують увагу на глибоко скриті сили першопочатку. Вони ніби пригадують ритуальний зміст космогонії, в якій початок був не тільки початком нового космічного року, але і майбутнім кінцем. Космос закінчений, коли у своєму кінці він зникається зі своїм початком. Космогонія є способом експліціювати будову цілого, - це і для міфу, і для філософії загальна риса, зрозуміти її, значить побачити річ замкненою між її народженням і загибеллю. Нам треба було знайти коріння цих уявлень, глибоко заховані у ґрунті міфу.

Давньогрецькі філософи розуміли під стихіями щось подібне до сучасних агрегатних станів речовин: земля – тверда, вода- рідка, повітря – газоподібне, вогонь і ефір – плазмене. У окремих космогонічних ученнях греків та або інша стихія виступала у вигляді першопочатку буття. Філософія, що розвивалася в античній Греції, відображала своєрідність суспільної системи, в якій вона виникла. Рух від VII до IV ст. до н. е. може бути охарактеризований як розвиток чи шлях від міфології і від релігії до матеріалістично думаної науки. Головним питанням у давньогрецькій філософії було питання про першопочаток світу, різноманітність природних явищ. Античне розуміння “природи” як предмета філософського розглядання містить поєднання в єдине двох аспектів: виникнення речей з єдиного “початку”, що потребує виходу за межі безпосереднього спостереження, і самі існуючі й досліджуючі речі. Для роз’яснення поняття “природа” використовували два терміни: “початок” (arche) і “елемент”(стихія - stoicheion), які використовувалися звичайно у парі: “початок і елемент”. Філософи того часу висували різні теорії, щодо того, що ж було спочатку. Специфікою давньогрецької філософії в її початковий період є прагнення зрозуміти сутність природи, світу в цілому, космосу. Грецька філософія починається з мілетської групи іонійських натурфілософів (Фалес, Анаксимандр, Анаксимен). Формування поняття про саморухливі субстанції як ключового поняття у вирішенні проблеми, генезису речей, їх виникнення, зміни й загибелі є, мабуть, основним досягненням мілетців; воно стало основою для всього подальшого руху філософської і наукової думки. У мілетській натурфілософії вперше на грецькому ґрунті формується поняття елемента. Хоча сам грецький термін “стоихейон”, який в значенні елемента -стихії вперше був використаний Платоном, у вченні першого натурфілософа Фалеса не фігурує, однак це поняття фактично оформлюється у положенні, що вода є початком всього. Так, Фалес вважав – воду, всі речі виникають із води і руйнуються, але знову перетворюються у воду. “...існуюче виникло із деякої вологої першоречовини, або води. Все постійне народжується із цього єдиного джерела. Сама земля тримається на воді і оточена з усіх сторін океаном. Вона перебуває на воді, як диск або дошка, яка плаває на поверхні водоюми...” [12, с. 24] Це положення з’єднує в собі і філософію і науку, і тому має стільки ж значень в історії філософії, скільки і в історії хімії або фізики. Це положення є продуктом самостійного творчого теоретичного синтезу на ґрунті як спостереження, так і донанукових традицій. Кажучи по-іншому, крім поданих умов (спостереження і традиція) основною умовою його виникнення є наявність нової здатності людини – здатності до творчого мисленого синтезу понять, здатності теоретичного мислення. Те, чого не було у вченні Фалеса, розкривається у вченнях його послідовників Анаксимандра й Анаксимена. У Анаксимандра ми знаходимо ясно виражене уявлення про космологічну основу світу, основі світу в значенні його постійної сутності. Ще донанукове міфологічне мислення задавало генетичну матрицю багатоманітності у парних опозиціях якості: темне-світле, холодне-тепле, сухе-вологе і подібне. Цей принцип розрізнення явищ, це перша думуюча продуктивна схема, фіксує рух генезису, сприймається і першими натурфілософами. У Анаксимандра поняття речей і поняття якості фактично ототожнюються, а тому поняття елемента і поняття якості також фактично зливаються в єдине по-

няття динамічної елементарної першоякості-першоречовини. Він, мабуть, перший встановлює ієрархію якостей. Так, протилежність тепле-холодне він виділяє з інших якісних протилежностей, вважаючи її первинною. Структурно- фізичний момент у його вченні характеризується поняттям першопочатку (апейрон). Апейрон відрізняється від якісно заданого елемента і породжує його. Він вважав апейрон як невизначене, вічне, нескінченне, що постійно знаходиться в русі. “... чотири стихії перетворюються одна в одну”. “...Виникнення ж речей з'являється не від якості зміни стихії, але внаслідок виділення протилежностей з причини вічного руху... Протилежності ж суть “тепле, холодне, сухе, вологе і т.п. (ДК 12 А 9 В1)” [13, с. 45]. Апейрон, що визначає першоречовину Анаксимандра, служить посередником у процесах якісної зміни речей. Тотожність речей з якістю у плані уявлень про рух означає тотожність речової зміни з якісною. У такій функції апейрон виступає не тільки як генетико- космогонічний початок, що забезпечує породження космосу, але і як стабільний початок усіх змін, як їх внутрішня основа, що діє у рамках уже виниклого космосу. А. В. Лебедєв у своїй статті доводить, що Анаксимандр під першопочатком розумів узагальнений образ “Хронос-Небо”, безбережний Час-Простір. Цей образ пізніше розпався [14, с. 43-58]. Анаксимен вважав першоосною повітря, уявляв як нескінченну стихію. Повітря для нього “...подих, який обіймає весь світ, подібно тому як наша душа, яка є подихом, тримає нас. За природою своєю “повітря” – рід пари або темної хмари, споріднено пусте. Земля – плоский диск, який підтримується повітрям, також як ширяючі у ньому плоскі, що складаються з вогню, диски світів” [12, с. 26]. У мілетців в основі космічного процесу лежать субстанції – елементи, що наділені саморухом.

Філософія Геракліта стоїть у центрі досократівського розвитку і є його кращим досягненням. Геракліт занурений у космос як ціле, що в його мислення значно сильніше, ніж у мілетців, входить людина. Вся його філософія є свого роду пояснення одного єдиного явища – вічно живучого фізичного космосу, що прекрасний у своїй боротьбі та гармонії. Він зближує речі та якості, ототожнює субстанції і рухи, континуум елементів, що стають і взаємо переходять один в один. Ніякого спеціального наукового поняття про елементи не було, але ми не можемо пройти мимо філософських передумов для створення у подальшому цього поняття. Логос у Геракліта не тільки уніфікує космічне становище, але й визначає собою кожну річ, діє у кожній і визначає рівновагу всіх речей і елементів один з одним і з цілим космосом. Вогонь у Геракліта є носієм його Логосу, він структурно оформлює річ, по'єднуючи у собі. Коло перетворень елементів і коло перетворень якостей співпадають. Вогонь субстанція буття, бо буває рівним завжди самому собі, незмінним у всіх перетвореннях і як першопочаток, і як конкретна стихія. “... вічно живий вогонь”, “все обмінюється на вогонь і вогонь на все, як на золото товари і товари на золото” [13, с. 54].

У Діогена ми знаходимо фрагмент із книги “Про природу”, в якому він вказує, що прийняти за “початок і стихію...повітря...” [13, с. 53], “...вогонь, що згущується переходить у вологу, ущільнюється у воду, а вода міцніє і обертається землею – це шлях вниз. І з іншої сторони, земля розсипається, із неї народжується вода, а із води – все інше – це шлях вверх” (Діоген Л. IX, 8 – 9) [13, с. 54-55]. Діоген Лаерцій (IX, 29) повідомляє, що “думки його такі: світи існують, порожнечі ж ні, природа всього сутнього виникла із теплого, холодного, сухого й вологого, перетворюваних одне в одне; люди ж виникли із землі, а душі їх – це суміш вищеназваних початків, в якому жодне не переважає” [13, с. 85]. Парменід, Зенон, Ксенофан – перейшли від конкретних природних стихій – води, повітря, землі, вогню – до буття як такого. Центральне поняття їх філософії – буття. Парменід багатоманітність світу зводив до двох початків – перше ефірний вогонь, чисте світло, тепле; друге, густа темрява, ніч, земля як кісний початок, холод. “Аристотель додає, що Парменід іменує перші протилежності вогнем і землею, причому вогонь відповідає буттю, а земля – небуттю” [13, с. 83]. Згідно з Ксенофаном – єдине, вічне, неутворене і не знищене початок, називається Богом. Бог тотожний Космосу. Початок всього сутнього – це земля. “Аеций стверджує, що згідно Ксенофану, початок всього сутнього – це земля, “бо із землі все виникло і в землю все кінець кінцем звернеться (повернеться ?)” (В. 27) ...але тут же додає, що останній міркував по іншому, виводячи сутне із землі і води... він робив всі метеорологічні явища із моря “...бо якщо б не було великого моря, то не виникло б в хмарах [подувів вітру, який] них [віє], ні річних потоків, ні дощової води, ефіру; велике море є батьком хмарин, вітрів і річок” (В. 30) [13, с. 77].

Основним космічним процесом у Емпідокла є взаємний циклічний перехід єдиного у багато що та багато чого в єдине. Зміст учення Емпідокла передає Діоген Лаерцій: “Основа існує чотири – вогонь, вода, земля і повітря...” (VIII, 76) [13, с. 93]. Космос Емпідокла створений чотирма елементарними стихіями (вогонь, повітря, вода, земля) і двома силами – Любов і Ворожнеча. Космос як жива цілісна істота, в якому активність Ворожнечі призводить до виділення частин, що борються один з одним. Емпідокл називає елементи “корінням” всіх речей, а в описі космічних процесів широко користується “рослинними” метафорами. Також він кожній стихії зіставляє бога грецької міфології. “Вони не утворюються один в одному; вони суцільно заповнюють простір, але постійно знаходяться у русі, переміщуючись і перемішуючись. Вони вічні та незмінні, а тому божественні й носять імена богів: вогонь іменується “блискучим Зевсом”, земля – “життєдайною герою”, повітря – “Аїдоносем”, а вода – це “Нестис, що зрощує джерело людськими сльозами” (ДК. 31, В 6) ...стихії за природою первинні бога; боги також і вони”. (А 40) [13, с. 93]. Перед нами вже алегоризм, а не міфологія. В історії грецької думки ми знаходимо ідею про чотириелементний склад космосу і у ранніх мислителів (Ферекид, орфіки, Епіхарм). Однак у ранній традиції ще не містилося того поняття елемента, яке було розвито іонійськими натурфілософами (Парменід, Емпідокл). Згідно з цим поняттям, як елемент (коріння у Емпідокла) розглядається те, що є незмінною основою всіх змін. Як і стародавні космогонічні стихії, елементи Емпідокла активні, але на відміну від елементів мілетців, елементи Емпідокла не є те, куди все повертається, і те, звідки все виникає завдяки його перетворенням. За Емпідоклом, під впливом Любові весь видимий світ “втікає” у Сфайрос, це без'якісний гомогенний шар, деяке “хімічне з'єднання” розміром з космос, і з нього він “втікає” розпадаючись на індивідуальні тіла під дією Ворожнечі. “Коріння”-елементи служать носіями цих циклічних перетворень єдиного і багато чого. Таким

чином, тут ми маємо специфічне поняття про “елемент”, відмінного від мілейського. Завдяки такому поняттю, концепція чотирьохелементного космосу Емпідокла не без підстави розглядається Аристотелем та іншими філософами як нове, характерне тільки для вчення Емпідокла. Він об’єднав всі чотири стихії, надав їм статус елементів, тобто незвідних один одному самототожних, кількісно й якісно змінних субстанцій, із сполучення яких у певних пропорціях і синтезується все різноманіття речей світу, включаючи і живі організми.

У Анаксагора першопочатки називаються “насіннями”, “речами”, “насіннями речей” або просто “початками”. У понятті початка Анаксагор мислить як би весь безкінечний космос зі всією різноманітністю його речей і якостей, будь-яка його частина має ту ж саму якість, що і ціле. Аристотель називав елементи Анаксагора у множині своїм терміном – “подобочасними”. “Аристотель писав, що Анаксагор признає [за першопочаток] нескінченні за числом подобочасні протилежності (Физ. I, 4, 187 а) У фрагментах про ту суміш, із якої виникають речі, говориться по різному.

В I В 2

1. Речі, безмежні за безліччю і за малістю. 1. Насіння, безмежні за кількістю і не в чому не схожі один на одного.

2. Ефір, повітря (і , очевидно, інші стихії, не 2. Вологе і сухе, тепле і холодне, світлі і темне, а також велика кількість землі.

Звідси робиться висновок, що стихії (ефір, повітря, вода, земля і вогонь), в основі своїй суть не сукупності різноманітних насіннь, а безпосередні комбінації якостей; специфіка же кожної окремої стихії визначається кількісною перевагою деяких з цих якостей над їм протилежним” [13, с. 101].

Піфагор говорить, що “є п’ять тілесних фігур, які називаються також математичними: із куба виникла земля, із піраміди – вогонь, із октаедра – повітря, із ікосаедра – вода, із додекаедра – сфера Всесенної (тобто ефір)” [8, с. 287].

В атомістичному вченні Левклиппа й Демокрита вічна й без гранична реальність складається із атомів і пустот. Атоми – вічні, неподільні та непроникні елементи буття, безкінечні за різними формами і розмірами. Зіштовхуючись один з одним вони зчіплюються і утворюють все різноманіття оточуючого світу. Атоми несуться світом і утворюють все складне – вогонь, воду, повітря й землю. Елементи-стихії можна пояснити як складні утворення, що складені із простих атомів, а можна, у повній відповідності з цими аксіомами, вважати, що кожній стихії відповідає свій специфічний вид атомів (тобто перш за все геометрична структура).

Одним із найбільш впливових авторів був Аристотель. Значне місце у фізиці Аристотеля займає проблема утворення складних матеріальних тіл різної природи. В основі вчення про виникнення тіл лежить у нього поняття першої матерії. Обумовлена як без форми і чиста можливість, вона сама по собі ніщо. Однак їй все ж притаманні деякі властивості, що обумовлюють можливість утворення із неї елементів – стихій. Згідно Аристотелю, “чотири елемента – вогонь, повітря, вода, земля – володіють кожний властивостями, якими характеризуються сполучення якостей. А саме: вогонь володіє якостями тепла і сухості, повітря – тепла і вологості, вода – холоду і вологості, земля – холоду і сухості.” [12, с. 298]. Однак із цих двох якостей специфічно характерним для кожного елемента Аристотель вважав тільки одне. Для вогню специфічною якістю буде тепле, для повітря – волога, для води – холодне, для землі – сухе. Специфічні якості елементів розпадаються на два класи – активні та пасивні. Активні – холодне й тепле, пасивні – сухе й вологе. У кожному елементі є одне активна якість і одна пасивна. Наприклад, у воді – активна якість холодне, пасивна – вологе і т. д. Із цього сполучення активних і пасивних якостей Аристотель виводить, що кожний елемент може й активно діяти на інші елементи, і пасивно випробувати впливи, що від них ідуть. Іншими словами, він може і асимілювати в себе інші елементи і сам здатний асимілюватися, перетворюватися у інші елементи. “ Всі разом взяті п’ять елементів, “матерія” світу, - умова світового процесу. Всі речі виникають із елементів в результаті й в ході їх перетворення, переходів один в одного. Однак в чистому вигляді елементи не зустрічаються і не можуть ніде зустрітися. Вони зустрічаються лише у суміші один з одним. У цій суміші будь-який елемент може переважати, і тоді, залежно від того, який саме очолює, вся суміш буде називатися чи вогнем, чи повітрям, чи водою, чи землею. Якщо ж ні один елемент не переважає у суміші, то суміш буде представляти різні предмети природи, що існують в ній, крім вогню, повітря, води і землі” [12, с. 3000]. Кожний із елементів має своє природне місце: “вогонь і повітря рухаються до границі [світу], а земля і повітря – до середини. Крайне й найбільш чисті [тіла] – це вогонь і земля, середні ж і більш змішані – вода і повітря” [13, с. 226]. У Аристотеля є ще п’ятий елемент – ефір. Оскільки ефір і ефірні утворення вічні, їх рух може бути лише самим досконалим, тобто круговим.

У **арабо-мусульманській** філософії поняття елемент було прийнято з античності, але зазнало деяку трансформацію. Звернемося до статті А. Смирнова, який розглядає дане поняття у арабо-мусульманській філософії. Поняття “стихія” виражалось терміном “унс- Оур” (елемент), але використовувалось і “ас’Ол” (основа) і “рукн” (стовп), що отримали в деяких філософських напрямках свій зміст; і “устук’Оус’Ос’О” (гр. транскрипція stoicheia), рідше калькою “х’Оарф”(буква), які трактувалися в більш широкому розумінні – як початок взагалі”. У калямі поняття “першоелемент” не використовувався, хоча близьким було слово “рукн” (стовп). “Цей термін означає мінімальну атомарну структуру, яка здібна існувати у трьохмірному просторі і, яка виступає у вигляді елементарної одиниці будови тіл”. Поняття “першоелемент” – це властивості тіл, які розглядаються як дві пари властивостей: тепло і холод, вологість і сухість, кожна має середнє. Елементарні якості – чотири тіла, які мають пару якості (вогонь – теплом і сухістю, повітря – теплом і вологістю, вода – холодом і вологістю, земля – холодом і сухістю), інколи вказуються додаткові властивості теплота для вогню, холод для води, “податливість” для повітря, “застиглість” для землі. Вони перетворюються один в одного. У ісмаїлізмі першоелемент – це “стовп”. Стовпи це чотири концентричні сфери вогню, повітря, води, землі, які з’явилися із першоматерії. Стовпи теж складаються із часток і мають

властивості тепла, сухості, вологості і холоду. Джерело руху у небесному тілі. У ішракізмі поняття “першоелемент” трансформується і пов’язане з його пристосування до метафізиці світла і тьми. Першоелементом виступає субстанція, яка здібна пропускати світло: затримуюча, приглушуюча і прозора. Причиною всіх властивостей вважається теплота, джерело руху у світлі – єдиному початку активності. Тому світло розглядається як справжня дійсна природа будь-чого сутнього [15].

Розглянувши філософські концепції, ми бачимо, що поняття стихія існувало у філософії з давніх часів, але кожний вкладав у поняття своє бачення. Оцінивши дані поняття з філософської точки зору визначено сутність даного поняття. У сучасних наукових знаннях, стихія – це колиска людського буття, це основа людського всесвіту, основа основ. Природний світ багатоманітний, але він конкретний в своїх проявах. Людина може використовувати це поняття для всіх проявів багатоманітного світу. Слово “стихія” має синоніми – першооснова, першопочаток, елемент, початок. Воно є об’єднуючим центром для таких елементів як: вода, повітря, вогонь і земля. Поняття “стихія”, як ми бачимо, являла собою не просто речовину, як її розуміє сучасна фізика й хімія, а дещо таке, із чого виникає жива природа й усі живі істоти, що її населяють. Взагалі, поняття “стихія” як якогось природного явища і тільки – неправильно. У філософському словнику слова “стихія” немає, є його синонім елемент “(лат. *elementum* – стихія, першопочаткова речовина) – поняття об’єкта, який входить у склад певної системи і розглядаємого в її межах як неподільний. Однак неподільне в одній системі стає подільним в іншому. Поняття елемент із необхідністю виникає в процесі історичного пізнання природи...” [16]. Під стихією часто розуміють алегоричні архетипи, у системі яких уписують сучасні уявлення про тип темпераменту людини, фольклорні символи та епоси, моменти поведінки, кольори, каміння, рослини, пори року та діб, яку несуть вони в собі енергію тієї чи іншої стихії. Да практично будь-яке природне й соціальне явище можна описати та пояснити за допомогою системи понять, відомою під назвою “стихія”. Кожний елемент асоціюється зі стороною світу, формами, взаємодіє із середовищем. Тому слово позначає декілька понять, воно багатозначне, і поняття виражається декількома словами-синонімами (першооснова, першопочаток, елемент). Усе це призвело до формування у мовній картині світу народу, окремої особи й соціуму основних конструктивних мовних одиниць, яким властива сема “стихія”.

Джерела та література

1. Жайворонок В.В. Символіка імені в контексті етнокультури // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського Національного лінгвістичного університету. LINGUAPAX – VIII: Мова, освіта, культура: наукові парадигми і сучасний світ. Філологія. Педагогіка. Психологія. – 2001. – Вип. 5. – Київ: Видавничий центр КНЛУ. – С.106 –115.
2. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Підруч. – К.: Акад.мія, 2002. – 368 с.
3. Философский энциклопедический словарь. – М., 1976.
4. Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. – 2-е изд., испр. – М.: Искусство, 1995. – 320 с.
5. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка в 4-х т.: пер. с нем. И доп. О.М. Трубачёва / под ред. и спредисл. Б.А. Ларина. – 2-е изд., стер. – М.: Прогресс, 1986. – 576 с.
6. Всеобщая история химии. – М.: Наука, 1983.
7. Древнеиндийская философия. Начальный период. Пер. с санскрита. Подготовка текстов, вступит статья и коммент. В.В. Бродова. – М., «Мысль», 1972. – 271 с
8. Анталогия мировой философии в 4-х т. – М., «Мысль», 1969.
9. Еремеев В.Е. Арифмосемиотика “Книги перемен”. – М., 2001.
10. Древнекитайская философия. Сборник текстов в 2-х томах. – М.: «Мысль», 1972. – 363 с.
11. Еремеев В.Е. Символы и числа «Книги перемен». – М., 2002.
12. Асмус В.Ф. Античная философия. Учеб. пособие. Изд. 2-е, доп. – М., «Высш. Школа», 1976.
13. Богомолов А.С. Античная философия. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985, 368 с.
14. Весник древней истории. – 1978. – №1. – С.39–54. – №2.
15. Новая философская энциклопедия // А.В.Смирнов Элементы в арабо-мусульманской философии. – М.: Мысль, 2000.
16. Философский энциклопедический словарь. – М., 1976.